

DODATEK: SLOVNÍK SMĚRŮ, PŘÍSTUPŮ, TEORIÍ

C/D

Pro lepší orientaci v kontextu novější literární teorie – a také v samotných heslech slovníku – zde podáváme přehled dominantních směrů, badatelských škol, přístupů a teorií, které určovaly povahu literárněvědné debaty druhé půle 20. století. Není to seznam vyčerpávající; některé směry jsou ostatně též součástí hesláře (→ archetypální kritika, → naturmytologická škola); některé směry, které je možno chápat jednak jako teorii či metodologii v synchronním hledisku, jednak jako historickou etapu literární vědy, uvádíme zde i v hesláři primárních hesel (→ teorie mluvních aktů i ⇒ teorie mluvních aktů, → sémiotika i ⇒ sémiotika).

cultural studies ⇒ kulturní studia

dekonstrukce, směr filozofie a literární teorie, jenž spadá zčásti pod širší proud ⇒ poststrukturalismu, radikalizující pojetí → znaku **F. de Saussura** směrem k pojetí znakovosti jako → *diferance*, tj. nekončícího klouzání → označujících a neustálého odkladu → označovaného, kdy se označované stává dalším označujícím v řetězci → značení (koncept upomínající na literární proces → konotace i působení poetické funkce; viz → funkce¹). – Lze rozlišit francouzskou d. (rozvíjející se od konce šedesátých let 20. století) a americkou d. (která se ustavuje v průběhu sedmdesátých let a počátkem let osmdesátých). D. vyrůstá z Derridova kritického rozvinutí Heideggerovy metody *Destruktion* západní filozofie (zvl. klasické ontologie) a metafyziky (jíž

M. Heidegger míní destrukuraci, nikoli destrukci; obdobně používá slovo *Abbau*, něm. „demontáž“: odtud de-konstrukce). – **J. Derrida** soustředí dekonstruktivistický pohled na „okraje“ filozofických nebo myšlenkových systémů, aby podrobil revizi jejich netematizované hranice a zakládající, neuvědomělé předpoklady (viz → psaní, → písmo, → diseminace, → iterabilita, → citacionalita). Z těchto pozic také vyrůstá Derridova kritika → logocentrismu a → metafyziky přítomnosti, sahající od dekonstruktivního čtení Platóna přes kritiku fenomenologie E. Husserla po kritiku Lacanova čtení povídky E. A. Poea „Ukradený dopis“ (1844). – Americkou verzi d. představují **P. de Man**, **J. Hillis Miller**, **B. Johnson(ová)**, **H. Bloom** nebo **G. Hartman** (tzv. yaleská škola). **De Man** se (na rozdíl od Derridy) soustředil na podrobná čtení literárních → textů, zejm. J.-J. Rousseua, F. Nietzscheho, P. B. Shelleyho, M. Prousta, R. M. Rilkeho ad. Literatura čtená s důrazem na své základní → aporie a nerozhodnutelnosti se stává u de Mana nevědomým komentářem k absenci → referentu, unikavosti poznání a nechtěně i kognitivním modelem nemožnosti poznání esenciality. – Ve francouzském kontextu již v sedmdesátých letech zazněla (např. ze strany **M. Foucaulta**) kritika, že Derrida pojímá dějiny filozofie jako kontinuální celek, jako by nešlo o diskontinuitní → diskurzivní formace. Lze zde však říct, že tato kritika se zčásti zakládá na nepřesné citaci Derridových výroků z jeho *De la grammatologie* (1967) a že pozice J. Derridy a M. Foucaulta nejsou v tomto ohledu tak radikálně odlišné, jak tato kritika naznačuje. Ač se d. představuje nikoli jako akt, ale dění, proces, dekonstruktivistická čtení se, snad coby nutný důsledek institucionalizace a podlehnutí normativní metodologii na americké půdě, do jisté míry stávají → alegoriemi d. samotné a při vším důrazu na pluralitu, nevyjádřitelnost a nerozhodnutelnost mají tendenci nacházet v textech paradoxně stále tytéž → ambivalence, → tropy a paradoxy. **Klíčové pojmy**: → farmakon, → psaní, → *diferance*, → diseminace, → alegorie, → metonymie, → čtení, → logocentrismus, → rétorika, → falocentrismus, → dění smyslu, → iterabilita, → citacionalita, → písmo, → gramatologie, → metafyzika přítomnosti, → aporie. **.-rm-/.-jm-

feminismus, myšlenkové a společenské hnutí, jež zaměřuje pozornost především na systémové, strukturální a socio-kulturně podmíněné parametry znevýhodnění žen a na → reifikaci a stereotypní kulturní →

reprezentace ženské subjektivity (→ subjekt) a → tělesnosti. – F. si všímá, že ženy mají v patriarchálně založené kultuře buď možnost dominantní řád přijmout (ať již v podobě přijetí tradiční femininní role, nebo z hlediska přijetí maskulinních hodnot, srov. → falus), nebo z něj být vyloučeny a společensky, ekonomicky a jinak znevýhodněny a znerovnoprávněny. Čemu patriarchální řád v každém případě vzdoruje (a činí to podle f. i na poli literárních reprezentací), je hlubší strukturní proměna. F. difference (**H. Cixous[ová]**, **L. Irigaray[ová]**) přímo zdůrazňuje radikální → jinakost ženské subjektivity a libidinózní ekonomie, jejíž vyloučení se dokonce jeví být pro fungování patriarchálního řádu konstitutivní. – Na literární → text nahlíží feministická literární teorie jako na prostředek → interpelace → čtenáře a jeho vidění světa (**J. Fetterley[ová]**, **S. Felman[ová]**), jako na místo, v němž se vyjednává subjektivita (**C. Belsey[ová]**); jako takový je potřeba jej podle f. kriticky analyzovat s ohledem na neviděné patriarchální → presupozice a preference v něm implicitně uložené, preference, s nimiž se čtenář/ka může nevědomky v rámci → recepce textu a jeho narativních strategií ztotožňovat. Vedle potřeby kritického čtení kanonické tvorby mužských autorů (**S. Gilbert[ová]** a **S. Gubar[ová]**) feministická literární věda zdůrazňuje také zaměření na autonomní, zasutou tradici ženské literární tvorby (**E. Showalter[ová]**). – Celkově tvoří f. široce rozrůzněnou oblast směrů, ať již se jedná o přístupy orientované marxisticky (**S. Rowbotham[ová]**, **M. Eagleton[ová]**, **M. Barrett[ová]**, **Ch. Mouffe[ová]**, **C. Kaplan[ová]**), psychoanalyticky (**J. Mitchell[ová]**, **J. Kristeva**, **E. Grosz[ová]**), → postmoderně, poststrukturalisticky a dekonstruktivně (**J. Flax[ová]**, **A. Jardine[ová]**, **E. Meese[ová]**, **B. Johnson[ová]**, **D. Elam[ová]**, **P. Waugh[ová]**, **V. Kirby[ová]**), deleuzeovscky a posthumanisticky (**R. Braidotti[ová]**, **D. Haraway[ová]**, **C. Colebrook[ová]**) atd. Specifickou odnož tvoří f. difference (**H. Cixous[ová]**, **L. Irigaray[ová]**), důležitou roli sehrává f. také na poli ⇒ postkoloniálních studií (**bell hooks**, **G. Ch. Spivak[ová]**). F. zohledňuje i recepční (**L. Fetterley[ová]**; ⇒ recepční teorie) a naratologické (⇒ naratologie) přístupy (**S. S. Lanser[ová]**, **R. R. Warhol[ová]**, **M. Bal[ová]**), a to zejm. v souvislosti s kritickým čtením → literárního kánonu (**S. Gilbert[ová]** a **S. Gubar[ová]**, **A. Kolodny[ová]**), filmu (**L. Mulvey[ová]**, **T. de Lauretis[ová]**, **K. Silverman[ová]**) a populární kul-

F

ture (J. Radway[ová]). – Hlasy kritické vůči f. se ozývají mj. zevnitř těchto myšlenkových proudů v rámci kontinuální debaty o povaze, cílech a metodách feministického zkoumání kultury a společnosti. Z myšlení f. se postupně vyčlenila ⇒ genderová studia, zkoumající diskurzivní produkci genderových a pohlavních rozdílů, oba směry však do značné míry splývají a polarita f. a genderových studií není příliš ostrá. **Klíčové pojmy:** → reifikace, → touha, → *jouissance*, → *male gaze*, → ženské psaní, → falocentrismus, → chóra, → adresát vyprávění, → literární kánon, → *sujet en procès*, → subverze. **-jm-

frankfurtská škola viz ⇒ postmarxismus

gender studies ⇒ genderová studia

genderová studia (též *gender studies*), přístup, jenž v rámci humanitních věd kriticky zkoumá procesy kulturně podmíněné distribuce významů a → identit konvenčně ustálených na základě binárního rozlišení mužského a ženského pohlaví (srov. → binární protiklady). G. s. se tak zaměřují na samotné diskurzivní (→ diskurz¹) mechanismy, jež vůbec vydělují a ustavují genderové identity v jejich čitelnosti a stabilitě. Z pohledu g. s. se tedy samy pojmy jako např. ženská → identita, zkušenost, → psaní atp. ukazují jako nikterak samozřejmé, evidentní hodnoty, nýbrž naopak jako stále znovu a jinak ustavované, vyjednávané a performované (→ performativita) kulturní konstrukty. – G. s. se postupně vydělila z myšlení ⇒ feminismu (s nímž však do značné míry stále splývají a nijak ostře se vůči němu nevymezují) a ve svých zkoumáních ještě důrazněji než feminismus poukazuje na to, že mužskost či ženskost není automaticky odvislá od biologických znaků, nýbrž že je produktem dlouhodobé socializace a enkulturace v určitém řádu, procesů, jež se počínají v nejranějším dětství a jsou performativně opakovány a udržovány po celý život. (Ostatně sám výraz „biologický → znak“ napovídá, že se jedná o kulturně vybraný rys, který nabývá na významnosti a distinktivní platnosti teprve v určitém režimu → značení či diskurzu.) K těmto antiesencialistickým postojům feminismu a g. s. významně přispělo myšlení M. Foucaulta a J. Lacana o jazykové a diskurzivní organizaci subjektivity (→ subjekt), → tělesnosti, → touhy a → sexuality.

J. Butler(ová) v návaznosti na tyto teorie ukazuje nejen genderovou identitu, ale samo lišení dvou pohlaví jako produkt systematických diskurzivních praktik (viz → gender, → iterabilita). G. s. také akcentují fragmentárnost, hybridizaci a intersekcionalitu (tj. komplexní protínání s faktory třídy, etnicity, sexuality) genderových identit. *Queer a GLBTI studies* (tj. *gay, lesbian, bisexual, transgender and intersexual studies*), např. **A. Rich(ová)**, **E. Kosofsky Sedgwick(ová)**, **M. Wittig(ová)** nebo **J. Halberstam**, pak dále vnitřně problematizují a destabilizují skrytě normativní a dichotomické pojmání genderu a sexuality, implicitně přítomné i v mnoha diskurzích feminismu. **Klíčové pojmy:** → gender, → identita, → performativita, → konstruktivismus, → antiesencialismus, → tělesnost, → sexualita, → subjekt, → nomádismus, → liminarita. **-jm-

gramatika vyprávění (též narativní gramatika), naratologická teorie (⇒ naratologie) pojmající → vyprávění jako analogon lingvistické věty a aplikující na vyprávění syntaktické nástroje a terminologii: celek vyprávění chápe jako „větu“, jeho části jako „větné členy“; vyprávění se tak může analyzovat, nejčastěji formou nalézání hlubinných vzorců, které leží – jak se teoretikové g. v. domnívali – v základě každého příběhu, a které by tak mohly sloužit k obecné, vždy platné → interpretaci; tato snaha o odhalení obecně platných vzorců prozrazuje strukturalistická východiska. – G. v. inicioval francouzský ⇒ strukturalismus šedesátých let 20. století (**R. Barthes**, **T. Todorov**, **A. J. Greimas**), inspirovaný dílem **V. J. Proppa** (*Morfologie pohádky*, 1928) a jeho funkcionalistickou analýzou pohádkové → fabule, resp. postavy (srov. → existent). **Podrobněji viz** → gramatika vyprávění. **Klíčové pojmy:** → funkce², → propozice, → sekvence, → indicie, → informant, → aktant, → aktér, → možnost, → proces, → výsledek, → jádro, → katalyzátor, → narativ, → fabule, syžet, → rétorika. **-pš-

hermeneutika, obecná teorie rozumění navazující na interpretační praxi a metodologii výkladu Bible. Moderní hermeneutika má nejméně tři filozofické podoby: nauka o → interpretaci **F. Schleiermachera** (a **F. Asta**), obecná teorie o podmínkách zkoumání duchovněd, *Geisteswissenschaften* **W. Diltheye**, a ve spojení s fenomenologií myšlení ontologie struktur lidského bytí (**M. Heidegger**). Heidegger chápe rozumění –

H

které se ve 20. století samo stává tématem h. (když hlavní otázkou dosavadní h. bylo rozumění → textu) – jako prvotní způsob, jímž jsme ve světě. **H.-G. Gadamer** a **P. Ricoeur** přejímají Heideggerovo přeorientování hermeneutiky směrem k jazyku (viz → obrat k jazyku); vedle zaměření h. na texty právní a náboženské se opakovaně zdůrazňují texty umělecké, neboť právě ty příznačně koncentrují nevyčerpatelnost výpovědi (srov. → ambivalence): „Řeč umění znamená přebytek smyslu, který je obsažen v → díle samotném. Na tom se zakládá nevyčerpatelnost uměleckého díla, která je odlišuje vůči každému pojmovému uchopení“ (Gadamer 1999 [1964], s. 51). Hermeneutikou se inspiruje ⇒ kostnická škola a její pojetí literárních dějin jako dějin → recepcí a zkušenosti → čtenáře jako fenoménu, který má estetický rozměr, aniž by byl vyvázatelný z dějinnosti rozumění (**H. R. Jauss**). H. chce překlenout schizma mezi interpretačním dogmatismem a interpretačním relativismem; k tomu jí slouží model vzájemného, dialogického, průběžně se modifikujícího vztahování stejného, cizího a analogického, horizontu přítomnosti a horizontu minulosti. Gadamer (a v návaznosti na něj i Jauss) chápe rozumění jako → splývání horizontů čtenářstva a → autora, resp. díla; obecným modelem pohybu uchopování smyslu díla, což je proces, který se odvíjí v průběžných vzájemných korekcích textu a čtenářova předporozumění, je tzv. → hermeneutický kruh. Neustále se otevírající proces rozumění (viz → rozumění, výklad, aplikace) vysvětluje nekonečnost odkrývání horizontu jiného (srov. → jinakost) protějšku, např. textu, jenž měl splynutí horizontů předcházet; časovou distancí mezi vnímatelem a vnímaným h. hodnotí kladně jako prostor pro nové možnosti rozumění. Každé rozumění je umožněno nutným předchůdným rozuměním, které je vzápětí rozšířeno o nový horizont vědění, a vytváří tenzi mezi částí a celkem, jímž rozumíme v dialektické jednotě. Gadamer (a další, např. **G. Figal**) zdůrazňují nutnost nechat „mluvit“ text sám (viz → interpretace). H. přitom odmítá postulát existence jednoho „správného“ smyslu na jedné straně, na druhé se snaží zamezit bujení nekonečných interpretací (Ricoeur). Ricoeur rozlišuje tři dialektické fáze textu, jeho prefigurace, konfigurace a refigurace (viz → mimesis I, II, III), resp. strukturalisticko-sémiotické analýzy (viz ⇒ strukturalismus, → sémiotika), čtenářské aktualizace (→ konkretizace) textu a jeho sebereflexivního, Já proměňujícího přisvojení

(→ *envoi*). Ricoeur se detailně zabýval i problematikou imanentního narativního formování lidského zakoušení času (viz → čas vyprávění, → narativizace). **Klíčové pojmy:** → hermeneutický kruh, → horizont očekávání, → splývání horizontů, → rozumění, výklad, aplikace, → recepce, → intersubjektivita, → dějiny působení, → produktivní reference, → symbol¹, → živá metafora, → *poiésis*, *aisthésis*, *katharsis*, → estetická zkušenost. **-rm/-pš-

I/K

intertextovost ⇒ intertextualita

intertextualita, teorie zdůrazňující konstitutivní roli vztahů mezi → texty, vztahů textu k jinému textu i celému textovému univerzu a zároveň marginalizující a zpochybňující vztahy textu k → aktuálnímu světu i → autorovi. Programové zdůraznění, že literatura povstává zase jen z literatury, vede k přehodnocování otázek ohraničenosti smyslu díla (→ *intentio operis*) a k potlačení až vyloučení autora (→ smrt autora). I. se odvolává na práce **M. M. Bachtina**, jehož pojetí → dialogičnosti a → dialogického slova v šedesátých letech 20. století přejímá **J. Kristeva**; koncept i. dále rozvíjejí např. **R. Barthes**, **M. Foucault**, **G. Genette**, **R. Lachmann(ová)**, **H. Bloom**. **Podrobněji viz** → intertextualita¹. **Klíčové pojmy:** → transtextualita, → architextualita, → smrt autora, → posttext, → pretext, → prototext, → metatext, → genotext, fenotext, → interdiskurzivita, → soumezná intertextualita, → intertextualita podobnosti, interní intertextualita, → externí intertextualita, → tropika, → sdílený fikční svět, → úzkost z vlivu. **-pš-

kostnická škola (též *Poetik und Hermeneutik* či k. š. recepční estetiky), badatelské sdružení vědců různých oborů spjatých s Universität Konstanz (Kostnice, SRN), kde se v letech 1963–1994 konala kolokvia „Poetika a hermeneutika“ (a vycházely stejnojmenné sborníky). Variantní název odkazuje k strukturálně, lingvisticky založené literární teorii (poetika), která se ovšem inovativně propojuje s německou hermeneutickou tradicí (viz ⇒ strukturalismus, ⇒ hermeneutika). Z tohoto spojení vzešla linie zkoumání recepční estetiky (→ recepce) a fenomenologie → čtení i rozvíjení nových metodologických přístupů zejm. v oblasti intertextuality (spjaté zvl. s **R. Lachmann[ovou]**, viz → intertextualita¹); k. š. byla cíleně víceoborová. – → Čtenář je

K

pro k. š. kategorie s dvojí dimenzí: historickou a estetickou; **W. Iser** studoval struktury působení → textu prostřednictvím kategorie → implikovaného čtenáře, **H. R. Jauss** se soustředil na utváření kolektivních očekávání v řadě prostředkovaných recepcí. Neredukovatelná historicita rozumění (v návaznosti na M. Heideggera a H.-G. Gadamera) je stavěna polemicky proti předpokládané objektivitě humanitních věd (u E. Staigera, G. Lukáče nebo v marxismu). Podle Jausse je každý akt uchopení → díla vklouben do kombinovaného, dialektického systému hermeneutického prostředkování – dialogu mezi současným a minulým, vlastním a cizím. Jedinečné rozumění obohacující → estetickou zkušenost se stává vysvětlitelným pomocí tohoto procesu: tzv. → splývání horizontů. (Jako přímá anticipace recepční estetiky se přitom jeví pojetí dějin ohlasů u českého strukturalisty F. Vodičky.) Odmítnutí substanciálního pojetí dějin je prvek společný recepční estetice i francouzskému strukturalistickému a poststrukturalistickému myšlení (R. Barthes, J. Derrida, M. Foucault; ⇒ poststrukturalismus). Zatímco však druhý jmenovaný myšlenkový proud vychází z desubstancionalizace řeči a → subjektu u F. Nietzscheho, S. Freuda a M. Heideggera, recepční estetika vychází z teorie systémů N. Luhmanna, teorie komunikativního jednání J. Habermase a především Gadamerovy hermeneutiky. – Významnými členy k. š. byli či jsou též literární teoretici **K. Stierle**, **P. Szondi**, **W. Krauss** či **M. Fuhrmann**, kunsthistorik **M. Imdahl** a historik a teoretik dějin **R. Koselleck** nebo filozofové **H. Blumenberg**, **O. Marquard** a **J. Taubes**. Zvl. v literárněvědné oblasti je k. š. součástí širšího proudu ⇒ recepčních teorií. **Klíčové pojmy**: → horizont očekávání, → splývání horizontů, → implikovaný čtenář, → estetická zkušenost, → reálné, imaginární, fiktivní, → čtení, → recepcce, → místa nedourčenosti, → *poiésis*, *aisthésis*, *katharsis*, → repertoár, → strategie, → konkretizace, → putující hledisko, → dvojí kódování, → intendovaná intertextualita, → latentní intertextualita, → literárněkriticko-kulturologická intertextualita, → intertextualita podobnosti, → soumezná intertextualita, → textověanalytická intertextualita, → textověteoretická intertextualita, → metatextualita, → palimpsest, → participace, → referenční signál, → subtext, → referenční text, → transformace, → tropika. ** -rm-/-pš-

kulturální studia ⇒ kulturní studia

kulturní studia (též kulturní studia či *cultural studies*), v současné podobě široký proud v rámci humanitních studií, jenž se věnuje kritickému a interdisciplinárnímu zkoumání role kultury v obecných společenských a materiálních podmínkách. K. s. se zaměřují na to, jaké proměnné pozice a vztahy zaujímají kulturní → artefakty (včetně literárního → textu, filmu, masových médií atp.) v rámci diskurzivního (→ diskurz¹) a ideologického (→ ideologie) utváření společenských, etnických či genderových → identit, → kulturního kapitálu, → dispozitivů → moci atp. V návaznosti na myšlení ⇒ poststrukturalismu, ⇒ dekonstrukce, ⇒ (post)marxismu, ⇒ feminismu, ⇒ genderových studií aj. k. s. nepožívají tento vztah ve smyslu vlivu společnosti na kulturu či odrazu společenských jevů v literárních textech, nýbrž na něj pohlížejí jako na komplexní propojení a vzájemnou souvztažnost obou těchto formací, kdy jsou společenské identity a obecně sdílené konceptuální aparáty formovány v diskurzivních cirkulacích, jejichž součástí literatura je. – Výrazným rysem k. s. je odmítání dělení kultury na vysokou a nízkou a zájem o všechny projevy kultury včetně kultury populární (seriály, detektivky, horory, mýdlové opery atp.). Vedle kritiky kánonu (→ literární kánon) z hlediska jeho spoluúčasti na udržování hegemonních hodnot (→ hegemonie) je tak pozornost věnována tomu, jak populární kultura distribuuje stereotypní kulturní významy a identity, a také jejímu subverzivnímu (→ subverze) a emancipačnímu potenciálu. K. s. dále kladou důraz na skutečnost, že sám recipient (→ čtenář) aktivně dekóduje a přepisuje kulturní kódy, jimiž jej populární kultura interpeluje (→ interpelace). – K. s. se zprvu ustavila na *Centre for Contemporary Cultural Studies* založeném v roce 1964 v Birminghamu (nejvýznamnější představitelé **S. Hall, R. Williams, R. Hoggart, E. P. Thompson** ad.). – Zejména ve svých počátcích měla k. s. zřetelnou společenskou a politickou emancipační agendu (oproti marxistické představě náhlého společenského převratu Williams poukazuje na nutnost mapovat a zviditelnovat postupné změny odehrávající se v širokém poli kulturních a společenských identit, hodnot, návyků atp.). – K. s. se odpoutala od původního pracoviště a jejich přístup se rozšířil v celé oblasti literární teorie a šířeji i humanitních studií a dnes v podstatně označuje široké množství kritických přístupů ke studiu kultury. Paralelně s k. s. se vyvíjely (post)marxismus a kulturní materialismus (původně

R. Williams, nyní zejm. **C. Belsey**[ová], **J. Dollimore**), z nichž k. s. hojnou měrou čerpají a vzájemně se s těmito směry ovlivňují a prolínají. Ve Spojených státech je v osmdesátých letech 20. století do určité míry s k. s. paralelní ⇒ nový historismus (např. **S. Greenblatt**), ve Francii pak poststrukturální myšlení **M. Foucaulta** či **M. de Certeaua** nebo sociologie **P. Bourdieua**. Směřování k. s. od literatury k širším kulturním formacím by ale bylo možné vztáhnout či přinejmenším přirovnat již i k okruhu teoretiků kolem **M. M. Bachtina** (**P. N. Medvěděv**, **V. N. Vološinov**); viz → dialogičnost. – Objevuje se z jedné strany kritika, že k. s. se rozprostřela až do neurčitosti a ztratila svou podstatu a identitu, z druhé strany pak, že ztratila svůj původní politický náboj, který se rozmělnil v popisné studium společensko-kulturních jevů. **Klíčové pojmy**: → kulturní kapitál, → identita, → moc, → diskurz¹, → literární kánon, → subverze, → cenzura, → antiesencialismus, → konstruktivismus, → *gatekeeping*, → čtenář, → cirkulace společenské energie, → čtení, → gender. **-jm-

marxismus viz ⇒ postmarxismus

moskevsko-tartuská sémiotická škola ⇒ tartuská škola

narativní gramatika → gramatika vyprávění, ⇒ gramatika vyprávění

narativní teorie viz ⇒ naratologie

naratologie, systematické studium narativních → struktur, vycházející z myšlenkové tradice ruského formalismu, českého ⇒ strukturalismu a → sémiotiky a podnětů lingvistických a později interdiskurzivních (→ interdiskurzivita); v širším smyslu narativní teorie. V šedesátých letech 20. století se n. konstituovala jako věda o → vyprávění vzniklá z poetiky a → rétoriky. Pojem n. poprvé použil v roce 1969 (v knize *Grammaire du Décameron*) **T. Todorov**; zčásti se n. překrývá se zkoumáním → gramatiky vyprávění, byť ta má užší rozsah. Za počátek n. lze považovat **Aristotelovo** rozlišení mezi řečí (resp. → prezentací předmětu řeči) vypravěče (→ *diegesis*) a řečí postavy (→ *mimesis*). Základním zaměřením n. je vypracování nástrojů analýzy a výkladu → narativu na různých rovinách → textu (srov. → nara-

tivní roviny); rozlišují se tak modely vyprávění (dvojčlenné, např. → syžet a → fabule, trojčlenné i čtyřčlenné; viz též → genorovina, → fenorovina), komponenty narativu, jako jsou → subjekty participující na komunikaci narativních informací (subjekty tematizované, implikované, reálné; viz např. → adresát vyprávění, → virtuální čtenář, → reálný čtenář), způsoby reprezentace řeči, perspektiva, čas, komunikační akty a struktury. Postupně se záběr n. rozšiřoval z literárních a uměleckých narativních žánrů i na nefikční a neliterární – historiografické, etnografické, právní, terapeutické ad. – narativy i neverbální formy narativů (film, komiks atd.); při pozdějším interdisciplinárním průniku n. s psychologíí, sociologíí, antropologíí, ekonomikou, teorií práva, kybernetikou atd. se nejrůznější komunikáty jeví stejně uchopitelné jako výsledky aktu vyprávění. Obecný zájem n. – spojování událostí do podoby komunikovatelné struktury (→ narativizace), jíž získává sdělované rysy příběhu – tedy zůstává. N. se postupně vyrovnávala s kritikou svých zprvu primárně deduktivních postupů, toho, že opomíjí → referenci a kanonizuje (viz → literární kánon) určitý okruh textů (používaných stabilně jako ilustrace a vytvářejících implicitní model veškeré narativity). Mezi přední naratology patří **G. Genette**, **S. Chatman**, **G. Prince**, **S. Rimmon-Kenan(ová)**, **M. Bal(ová)**, **M. Toolan** nebo **F. Stanzel**; naratology pozdější generace, přinášející zmíněné interdisciplinární podněty, mj. též z oblasti kognitivních věd, jsou **D. Herman**, **M. Fludernik(ová)**, **J. Phelan**, **M. Jahn**, **M.-L. Ryan(ová)** nebo **W. Schmid**. **Klíčové pojmy**: → vypravěč, → příběh, → diskurz², → fabule, syžet, → příběh – vyprávění – narace, → narativní roviny, → typologický kruh, → vyprávěcí situace, → adresát vyprávění, → implikovaný autor, → implikovaný čtenář, → čas vyprávění, → fokalizace, → existent, → *showing, telling*, → polopřímá řeč, → literární komunikace, → dění¹, → dění², → *mythos*, → *logos*, → oko kamery.**-rm/-pš-

new historicism ⇒ nový historismus

nový historismus (angl. *new historicism*) směr historického a literárně-historického myšlení, který netvoří sjednocenou školu, nýbrž spíše rozvíjí určitý způsob (literárně)historiografického → psaní, jímž se odmítá kauzalita a hledání zdrojů historických jevů a propojují různé okruhy kolování textových žánrů, promluv, společenských

N

praktik i hmotných předmětů. Představitelé n. h. reflektují zároveň → textovost historie a historičnost → textu i dimenzi inscenace historikovy vlastní → interpretace (srov. → performativní text). – Platformou n. h. se stal mezioborový časopis *Representations*, založený roku 1983, a jeho nástup se spojuje s vydáním knihy **S. Greenblatta** *Renaissance Self-Fashioning* (1980), ač Greenblatt sám mluví raději o *poetics of culture* (angl., poetika kultury). Mezi nové historiky patří též **C. Gallagher(ová)**, **W. B. Michaels**, **L. A. Montrose**, **S. Orgel** nebo **L. Jardine(ová)**; v českém prostředí je n. h. inspirováno psaní **V. Papouška** (viz → synchronní, diachronní řez). N. h. odmítá novokritický a formalistický → eidocentrismus (zaměření na dílo samo), ale i představu historie jako pozadí (angl. *background*) nebo marxistickou dichotomií ekonomicko-společenské základny a kulturní nadstavby (viz → postmarxismus). Směr původně vzešel ze zkoumání renesance (zejm. tudorovské a Stuartovské Anglie); ač noví historikové cíleně nevytvořili jednotnou metodologii, spojuje je zájem o podoby soudobých způsobů vypovídání a → reprezentace, narativních strategií, rozptýlených ideologických významových → struktur i o formy institucionální → moci, jako byly dvůr, církve, patriarchální rodina nebo koloniální správa; vychází se přitom z pozorování neustálené, cirkulující, „směnné“ povahy dobové řeči a diskurzů (včetně jejich gramatiky a lexikonu) i rituálních, náboženských a politických institucí. Inspiraci čerpal n. h. především u M. Foucaulta (a pojmů a metod jako → *epistémé*, → diskurz¹, → genealogie, → archeologie), v marxistickém ⇒ strukturalismu L. Althussera, kulturní kritice R. Williamse, → metahistorii H. Whitea, francouzské školy *Análů* (založena 1929, L. Febvre, M. Bloch) nebo metodě → zhuštěného popisu C. Geertze. Návaznost na ⇒ dekonstrukci spočívá v tom, že n. h. nepátrá po jednotných a koherentních významech, nýbrž „hledá stopy rozporu, nevyřešené opozice mezi protichůdnými významy“ (Bolton 2007, s. 285; srov. → stopa), zlomy a okraje textů, které destabilizují jeho pomyslný střed (viz → centrum, periferie, → marginalita). V tom, že klade důraz na konstrukční povahu historiografie, se spojuje s ⇒ feminismem, kulturním materialismem i ⇒ postkoloniálními studii, byť z těchto pozic bývá někdy kritizován za málo uvědomělou političnost, zatímco z pravicových pozic za destabilizaci předmětů zkoumání a integrity jednotlivých disciplín. Jak se n. h. stále více

etabloval především na amerických univerzitách, došlo k paradoxnímu oslabení jeho původního subverzivního étosu. **Klíčové pojmy:** → cirkulace společenské energie, → subverze, → *containment*, → oběh mimetického kapitálu, → touha, → reprezentace, → moc, → ideologie, → hegemonie, → narativizace, → metahistorie, → centrum, periferie, → literární kánon. ** -rm/-jl-

poetics of culture ⇒ nový historismus

N/P

Poetik und Hermeneutik ⇒ kostnická škola

poetika kultury ⇒ nový historismus

postkolonialismus ⇒ postkoloniální studia

postkoloniální studia (též postkolonialismus či postkoloniální teorie), specificky postmoderní intelektuální diskurz (viz → diskurz¹, → diskurz²), který se zabývá analýzou důsledků kolonialismu a možnostmi jejich překonání, rozvíjený od konce sedmdesátých let 20. století především ve Velké Británii a USA. – I když je někdy za předchůdce p. s. označován francouzský filozof a esejista F. Fanon, za základní dílo p. s. je považována kniha *Orientalismus* (2006 [1978]) **E. Saida**. Ta ukazuje, jak byla kolonizace arabsko-muslimského Orientu spjata s jistým typem vědění, které se v průběhu 19. století vtělilo do uměleckých a populárních děl i regulérního akademického oboru, orientalistiky. Said přitom aplikoval Foucaultovu kritiku disciplinárního vědění právě na → orientalismus, čímž „prokázal spojení mezi obrazy a institucemi i mezi vytvářením vědění a získáváním moci“ (Sharпова 2001 [2000]). Saidovo dílo tak „vytvořilo prostor pro vznik nového vědního oboru, známého pod názvem analýza koloniálního diskurzu“ (tamtéž), který se později vyvinul v p. s. Na Saida pak kriticky navázali **G. Ch. Spivak(ová)**, jejíž text *Can the Subaltern Speak?* (1988, čes. „Mohou podřízení mluvit?“) je také považován ve vztahu k p. s. za zakladatelský, nebo **H. Bhabha**, který kritizoval Saida zato, že jeho analýza orientalismu „nebere v úvahu zpětnou vazbu, tedy přijetí orientalismu“ (McRobbie 2006 [2005], s. 123). Bhabha se pokoušel o překonání → binárních protikladů jako „černý – bílý, Západ – zby-

P

tek světa“ (tamtéž, s. 122). Významný je přitom jeho pojem kulturní hybridity, která se staví proti ústřednímu postavení koloniální kultury a marginalizaci kultury kolonizovaných; jde o zkušenost těch, kteří náležejí více kulturám zároveň, aniž by se s některou bezvýhradně ztotožnili. Důraz je v p. s. kladen na to, že vztahy mezi kolonizátorem a kolonizovaným jsou „mnohem křehčí, než by kolonizátor byl ochoten připustit“ (McRobbie 2006 [2005], s. 127), a že je prostupuje → ambivalence. P. s. souvisí také s ⇒ dekonstrukcí (Spivak[ová] přeložila Derridovu knihu *De la grammatologie* do angličtiny) či ⇒ feminismem; ve zmiňovaném textu Spivak(ová) rozebírala postavení ženy v kolonizovaných zemích, vystavených útlaku domorodé patriarchální tradice i západního imperialismu. **Klíčové pojmy:** → eurocentrismus, → subalterní, → exotismus, → eurocentrismus, → jinakost, → orientalismus, → oralita, → subverze, → hegemonie, → literární kánon, → centrum, periferie, → oběh mimetického kapitálu, → logocentrismus. **-j]-

postkoloniální teorie ⇒ postkoloniální studia

postmarxismus (někdy též [post]marxismus), myšlenkový proud vycházející z marxismu, silně formovaný ⇒ strukturalismem, ⇒ poststrukturalismem a psychoanalýzou. P. kritizuje esencialistické vidění → subjektu (→ antiesencialismus) a reduktivní pojmání souvztáženosti kultury a společnosti v klasickém marxismu. – Pro p. je charakteristický důraz na mnohost faktorů a aktérů určujících podobu společnosti a kultury (→ předeterminování²), konstitutivní roli jazyka a → diskurzu¹, intersekcionalní vnímání → identity, decentralizované chápání mikrofyzyky → moci, vidění → ideologie nikoli jako falešného vědomí, ale jako všudypřítomné regulativní praxe působící skrze → ideologické státní aparáty (L. Althusser). P. také zásadně proměňuje rozumění vztahu ekonomické základny a kulturní nadstavby (viz → ideologie): kulturní a sociální rámce se oproti původní marxistické představě zásadním způsobem podílejí na tom, jak budou společnost a její ekonomické a výrobní prostředky organizovány (viz → dispozitiv). Mezi základní představitele p. se řadí **L. Althusser**, **S. Žižek**, **E. Laclau** a **Ch. Mouffe(ová)**, kteří rozvíjejí pojem → hegemonie **A. Gramsciho**. – Literaturu nahlíží p. nikoli jako pouhou reprodukci

(odraz) společenských podmínek (srov. → *mimesis*, → reprezentace), nýbrž naopak jako jednu z forem produkce těchto podmínek, jako součástí širší cirkulace → diskurzu¹, jako jeden z prvků → dispozitivů → moci, jejimuž ustavování jak slouží, tak se mu může také radikálně vzpírat: literatura podle p. tvoří s kulturou, ideologií a společností složité vazby jak ve smyslu → subverze převažujících společenských nastavení, tak také implicitního skrývání jejich povahy, utvrzování a naturalizace. – Za určité předchůdce p. lze považovat frankfurtskou školu kritické teorie (**T. W. Adorno**, **M. Horkheimer**, **S. Kracauer**, **H. Marcuse**, **W. Benjamin**), jež zdůrazňovala právě ty rysy, které se staly stěžejními i v p., mj. kritickou analýzu populární kultury a společenských identit. P. s kritickou teorií sdílí zájem o kulturní, společenské a diskurzivní formy utváření souhlasu se stávajícím sociálním uspořádáním a formování loajálních občanů pozdně kapitalistického systému. Blízký vztah pojí p. s britskými ⇒ kulturními studii (**R. Hoggart**, **S. Hall**) a kulturním materialismem (**R. Williams**). Přístupy **P. Machereye** a do určité míry i **F. Jamesona** vykazují četné společné rysy s poststrukturalismem a ⇒ dekonstrukcí. Macherey a Jameson pohlížejí na text prizmatem toho, jaké jsou jeho zamlčené → presupozice, jež zajišťují jeho koherenci a po jejichž odkrytí se daný systém rozpadá (viz → symptomatické čtení, → ideologém). P. lze do jisté míry spojovat s ⇒ dekonstrukcí: na počátku devadesátých let 20. století, kdy se liberální trh a demokracie jevily jako nezpochybnitelný společenský systém, věnoval i **J. Derrida** pozornost inherentním tenzím v systému pozdního kapitalismu a globalizace, které do jisté míry předpověděl Marx (problémy a paradoxy zvyšující se nadprodukce a snižující se nadhodnoty, monopolizace trhů a výrobních prostředků atd.) a které mají množství dopadů v podobě sociálního, kulturního a etnického vyloučení „marginálních“ (→ marginalita) skupin obyvatelstva. Podle **E. Laclaua**, **Ch. Mouffe(ové)** a v jistém smyslu i **S. Žižeka** je toto vyloučení konstitutivním projevem ideologického a ekonomického fungování kapitalismu, nikoli jeho pouhou dočasnou poruchou. – Kritické výtky adresované tradičnímu marxismu (problém mechanické teleologičnosti zabudované do → velkého vyprávění o vývoji směřujícím k beztrždní společnosti, nezohlednění společenského a kulturního kontextu – srov. → *kontext*¹, → logocentrismus jeho dialektického procesu argumentace

P

atp.) přišly z pozic postmarxismu. P. představuje silný proud myšlení, jenž inspiruje množství dalších současných směrů včetně ⇒ postkoloniálních a ⇒ genderových studií, ⇒ nového historismu ad. **Klíčové pojmy:** → ideologický státní aparát, → ideologie, → ideologém, → interpelace, → hegemonie, → symptomatické čtení, → kulturní kapitál, → symbolický kapitál, → literární pole, → mytologie, → předeterminování², → moc, → diskurz¹, → literární kánon, → kritická ideologie, → oběh mimetického kapitálu. **-*jm-

P

poststrukturalismus, směr v literární teorii a filozofii, který v návaznosti na ⇒ strukturalismus radikalizuje důraz na znakovou (→ znak) a kulturní strukturaci společenské reality, posun od → textu k diskurzu (→ diskurz¹), od jazyka a stylu ke komplexnímu propojení vědění, → moci a → tělesnosti, posun od představy stabilní a přehledně analyzovatelné → struktury k nezastavitelnému klouzání → označujících a neustálému odkladu významu (→ *diférance*), resp. jeho posouvání v nových kontextech (→ kontext¹). Vedle centrální role procesů → značení předkládá p. zásadní problematizaci představy svrchovaného, autonomního → subjektu, který se ukazuje jako sám sobě nedostupný a určený svým nevědomím, jež je samo strukturováno v symbolickém řádu (→ symbolické, imaginární, reálné), resp. ustavený v rámci určitých diskurzivních pravidelností. – P. se rozvíjel zejm. v období od sedmdesátých let 20. století (ve Francii) do devadesátých let (v USA). Jako myšlenkový proud představuje p. nikoli překonání či odmítnutí strukturalismu, nýbrž kritické, leč tvůrčí navázání na jeho impulzy (→ arbitrárnost jazykového → znaku, zhodnocení struktury oproti esenci; viz → antiesencialismus) a odvíjí se z prolínání strukturalismu, ⇒ sémiotiky, psychoanalýzy, marxismu, ⇒ feminismu; do určité míry splývá s ⇒ dekonstrukcí. Stal se základním podložím kulturního → konstruktivismu, formativní vliv měl i na další směry (⇒ postmarxismus, ⇒ genderová a ⇒ kulturní studia). – Zárůdky témat p. lze sledovat již v Nietzscheho analýze metafyziky a etiky jako pouhých prosadivších se → metafor, → narativů a také forem → moci, jejichž povaha zůstává v kultuře zastřena a nerozpoznána. Fenoménem úzce spojeným s p. je → obrat k jazyku, který lze vedle pojetí arbitrárnosti jazykového znaku u **F. de Saussura** stopovat v jistém smyslu také k **M. Heideggerovi**. Mezi nejvýznačnější před-

stavitele p. se řadí **R. Barthes** (→ psaní, → smrt autora, → čitelný, psatelný text, → efekt reálného, → tupý smysl, → rozkoš z textu, → studium, punktum), **M. Foucault** (→ archeologie, → genealogie → archiv, → *epistémé*, → dispozitiv, → panoptikon, → biomoc, → disciplinizace, → technologie sebe sama), **J. Lacan** (→ zrcadlová fáze, → symbolické, imaginární, reálné, → falus, → touha), **J. Kristeva** (→ sémiotično, symbolično, → chóra, → *jouissance*, → *sujet en procès*, → abjekt), **G. Deleuze a F. Guattari** (→ tělo bez orgánů, → rizoma, → nomádismus) ad. Ačkoli jsou všichni jmenovaní obvykle řazeni do okruhu p., jejich myšlení vykazuje silnou diverzitu a vzájemné zásadní odlišnosti: Kristeva v jistém smyslu doplňuje Barthesovy úvahy o genderový rozměr (→ gender), Lacan byl kritizován Derridou pro → logocentrismus či Deleuzem a Guattarim pro utvrzování tradičních mocenských a oidipovských struktur, Foucault kritizoval Derridu pro přečeňování volného klouzání označujících, jež přehlíží dimenzi diskurzivní a mocenské kontrolovanosti každého vypovídání atd. Jakkoli se p. (a z něj plynoucí zásadní antiesencialismus) v posledních dekádách stal do jisté míry převládajícím, ba implicitním názorem ve studiích kultury, v narůstající míře se objevuje kritika přílišného přecenění formativní role jazyka na úkor reflexe ekonomických, materiálních, neredukovatelně tělesných či také afektivních, emocionálních aspektů kultury a společnosti. **Klíčové pojmy:** → studium, punktum, → psaní, → čitelný, psatelný text, → rozkoš z textu, → čtení, → *sujet en procès*, → rizoma, → interpretace, → diskurz', → dispozitiv, → panoptikon, → metahistorie, → symbolické, imaginární, reálné, → sémiotično, symbolično, → chóra, → *jouissance*, → abjekt. **-jm-

P/R

Pražská škola ⇒ strukturalismus

reader-response criticism ⇒ recepční teorie

recepční estetika viz ⇒ kostnická škola

recepční teorie (angl. *reader-response criticism*), teorie, které se v tradičním komunikačním modelu (odesílatel – sdělení – vnímatel) soustředí na fázi recepční (tj. fázi čtení, → interpretace) jako na fázi, v níž se

R

rodí význam → textu. – R. t. se negativně vymezily vůči nové kritice, formalismu a zčásti i ⇒ strukturalismu jako směřům eidocentrickým (→ eidocentrismus). V kontextu klasické poetiky lze základ r. t. spatřovat v **Aristotelově** pojmu katarze (viz → *poiésis, aisthésis, katharsis*). Jako předchůdce obratu ke čtenáři se jeví emotivní teorie **I. A. Richardse** (srov. → *affective fallacy*) a jako podmínka tohoto obratu **R. Barthesem** vyhlášená → smrt autora jako garanta textové jednoty a identity. Obrat ke čtenáři anticipují některé impulzy v myšlení **J. Mukařovského**, který kladl akcent na recepční aktivaci významu pomocí pojmů jako → sémantické gesto nebo nezáměrnost (→ záměrnost, nezáměrnost). Pro anglofonní *reader-response theory* (představovanou jmény **J. Culler, S. Fish, E. D. Hirsch, D. Bleich** či **N. Holland** i též anglicky píšícími a sémioticky orientovanými teoretiky **M. Riffaterrem** nebo **U. Ekem**) i pro germanofonní recepční estetiku ⇒ kostnické školy (**H. R. Jauss, W. Iser, R. Warning, H. U. Gumbrecht, K. Stierle**) stanul v centru pozornosti koncept → čtenáře a proces → čtení; ty jsou však různě konceptualizovány podle toho, z jakých filozofických základů různé podoby r. t. vycházejí, zda z ⇒ hermeneutiky, fenomenologie, → sémiotiky, ⇒ poststrukturalismu a/ nebo psychoanalýzy. Iserova fenomenologie čtení a Jaussova estetika → recepce jsou komplementární: fenomenologie čtení zkoumá, jak text získává svou → strukturu v (individuálním) aktu čtení, estetika recepce zkoumá responzi veřejnosti na text na rovině kolektivních očekávání. Akt čtení se začleňuje do řetězce recepcí, při nichž se ustavují (ale i překračují, znovu aktualizují apod.) skupinově sdílené (literární, ale i sociální, etické aj.) normy. Časovost aktu rekonstrukce významu při interakci čtenáře a textu akcentují jak Fish, tak Iser, neshodují se však ohledně míry určenosti této rekonstrukce strukturou textu (viz pozdější Fishovy pojmy → interpretační komunity a pojetí → kontextu¹). Riffaterre se v sémiotickém přístupu koncentruje na inherentní textová narušení gramatických a stylistických → paradigm¹ (srov. → hypogram, → sylepse), Eco na způsoby dez/ orientace čtenáře v textu prostřednictvím sdílených signifikačních kódů a kulturních a literárních → encyklopedií (viz též → fikční encyklopedie); s J. Cullerem sdílí Eco představu výzvy textu k aktualizaci různých gramatických a → literárních kompetencí. Psychoanalyticky založené jsou koncepce Hollandovy nebo Bleichovy. Naopak

sociologický fundament má konceptualizace sociální dimenze života díla u **M. Naumanna**, **R. Weimanna** nebo **R. Schober(ové)**. Různě je pak chápána role → reálného čtenáře, vznikají různé teoretické konstrukty čtenáře, různé modely působení kulturního a společenského kontextu v aktech čtení i různé konceptualizace samotného tohoto aktu i jeho sociologické dimenze. **Podrobněji viz** → recepcce. **Klíčové pojmy**: → čtenář, → čtení, → interpretace, → implikovaný čtenář, → archičtenář, → ideální čtenář, → modelový čtenář, → *intentio lectoris*, → *intentio operis*, → *intentio auctoris*, → horizont očekávání, → splývání horizontů, → estetický objekt, → konkretizace, → inference, → literární komunikace, → *make-believe*, → místa nedourčenosti. **-rm-

R/S

sémiotika, studium → znaků a znakových procesů. – Základní myšlenka znaků – tj. konceptů interpretujících realitu s pomocí značitele (*signans*, → označujícího, příp. → vehikula) – se nachází již u Platóna nebo Aristotela; pojem *sēmeiōtikē* použil prvně J. Locke (*Essay Concerning Human Understanding*, 1690). Moderní s. vychází především ze dvou zdrojů: strukturální → sémiologie **F. de Saussura** (1989 [1916]), budované na základě přirozených jazyků a dyadickém modelu znaku jako spojení → označujícího a → označovaného pomocí → signifikace, a filozofické s. **Ch. S. Peirce** (1931–1958, výbor, psáno od šedesátých let 19. století), budované na základech obecných principů myšlení a → interpretace a triadickém modelu znaku jako spojení → vehikula, → interpretantu a (nikoli nutně materiálního, resp. mimoznakového) → předmětu. Výrazné formulace znaku v peircovské tradici (která bere v úvahu zobrazený předmět nebo chování interpreta) představili i **C. K. Ogden** s **I. A. Richardsem** a **Ch. W. Morris**. Prostřednictvím díla de Saussurova, **L. Hjelmsleva**, **J. Mukařovského** nebo později **A. J. Greimase** (strukturální → sémantika) se s. dostala do úzké spojitosti s myšlením ⇒ strukturalismu a též zkoumáním ⇒ naratologie; dalšími významnými sémiotiky jsou **R. Barthes**, **T. Todorov**, **J. Kristeva**, **U. Eco**, **M. Riffaterre**, **J. M. Lotman** nebo **M. Červenka**. S. rozšiřovala pole svého zájmu na znakové fungování textu, intertextuality (→ intertextualita¹) i nejrůznějších kulturních jevů jako hierarchicky uspořádaných znakových systémů určujících životní praxi společnosti (viz ⇒ tartuská škola). Do popředí začaly být

(od konce šedesátých let 20. století) též stavěny procesuální a komunikační aspekty → recepce a interpretace literárních i neliterárních → textů. **Podrobněji viz** → sémiotika. **Klíčové pojmy:** → znak, → semióza, → značení, → označující, → označované, → sémiosféra, → interpretant, → ikon, → index, → symbol², → nekonečná semióza, → denotace, → konotace, → modelový autor, → modelový čtenář, → arbitrárnost, → extenze, → intenze. ** -rm-

S

strukturalismus, myšlenkový směr, který na kulturní jevy a dílčí celky (např. verš, → dílo, vývoj, vědomí, → mýtus, literaturu, → text, obřad, společnost, kulturu jako takovou) nahlíží jako na znakové (→ znak) → struktury, a chápe je tak v dynamických, funkčních korelativních vztazích částí a celku (srov. → funkce¹). – S. směřuje k analýze elementárních opozic, z nichž vzniká hierarchické a dialektické uspořádání jednotlivých rovin celku, který takto nelze převést na (mechanický) součet jeho částí. S. vychází z **de Saussurovy** teorie jazyka a významu a jeho bilaterálního pojetí znaku, je spojen se → sémiotikou a strukturální lingvistikou; prvky (např. jazykové významy) získávají svou hodnotu v rámci systému a ve funkční distinkci vůči ostatním jednotkám. Pod s. lze řadit úžeji, strukturálně chápanou ⇒ naratologii a → gramatiku vyprávění. S. jako noetický princip zasáhl již od třicátých let 20. století do nejrůznějších oborů a disciplín, lingvistiky, psychologie, estetiky, etnografie, sociologie, později antropologie a od počátku ovšem literární vědy. Dvě hlavní podoby literárněvědného s. jsou s. český a s. francouzský. Ten první se rozvíjel ve třicátých a čtyřicátých letech (**J. Mukařovský**, **R. O. Jakobson**, **P. G. Bogatyrev**, **F. Vodička**, **J. Veltruský**, v rámci Pražského lingvistického kroužku, někdy zvaný též Pražská škola, 1926–1948 – členy též **V. Mathesius**, **N. S. Trubecoj**, **B. Havránek**, **J. Vachek** – v úzkém kontaktu s funkční lingvistikou) a znovu od šedesátých let až dodnes (**O. Sus**, **M. Červenka**, **M. Jankovič**, **L. Doležel**, **M. Grygar**, **K. Chvatík**, **Mir. Procházka** ad.). Francouzský s. dominoval myšlenkovým výbojům humanitních věd v šedesátých a sedmdesátých letech a postupně přecházel v poststrukturalistické myšlení (⇒ poststrukturalismus). Pro Pražskou školu, která zčásti navazovala na ruský formalismus a fenomenologii **E. Husserla** a **R. Ingardena** a volněji se inspirovala **I. Kantem** nebo **E. Durkheimem**, je umělecké dílo autonomní, relačně a dynamicky

strukturovaný znakový útvar, dialektický vřazený do diachronních řad dílčích i celkových struktur (vývoje žánru, tématu, verše atd.) a synchronního stavu kultury v různých strukturních → extenzích. Funkční přístup inspiruje Mukařovského pojetí estetické funkce, která reorientuje komunikát k jeho znakovosti a (v pozdějším pojetí) obnažuje pnutí mezi dílem-znakem a dílem-věcí (viz → záměrnost, nezáměrnost). Spojitými faktory produkce a působení uměleckého díla jsou → estetická norma a estetická hodnota, které jsou vklíněny mezi hodnoty mimoestetické, jež jsou zároveň schopny přeskupovat. Pro francouzský s. byl klíčovou postavou **C. Lévi-Strausse** (*Strukturální antropologie*, 1958); empiricky shromážděný materiál u něj vytváří povrchovou *parole* (promluvu) jednotlivých jevů, jako jsou kuchyně, obřad, → mýtus nebo příbuzenské vztahy; v nich hledá určující hloubkovou strukturu, tedy jejich *langue* (systém), přičemž tyto hloubkové struktury jsou neuvědomělé (návaznost na **Freudovo** nevědomí a archetyp **K. G. Junga**, viz → archetyp¹, v pojmu → mýtém pak na strukturní lingvistiku, srov. pojmy foném, morfém atd.). Strukturální východisko vyznačuje dílo raného **M. Foucaulta** (→ *epistémé*, *Dějiny šílenství*, 1961), **J. Lacana**, **L. Althussera**, raného **R. Barthesa** a částečně také raného **J. Derridy** (⇒ *Tel Quel*); volněji sem patří psycholog **J. Piaget** (důraz na diachronii) nebo **L. Goldman** (genetický strukturalismus). V anglofonním prostředí strukturální metodu rozvíjeli např. **N. Frye** (primárně proponent → archetypální kritiky), **J. Culler** nebo **R. Scholes**. S. se obecně snaží abstrahovat od nahodilosti zkoumaného materiálu a klade důraz na univerzalizmus struktury (srov. → gramatika vyprávění, jež je hledáním univerzálních modelů typická). Poststrukturalistická kritika poukazuje na diskurzivitu (viz → diskurz¹), → arbitrárnost rámcových kategorií vypovídání a konstrukci subjektivity a kritizuje binaritu (→ binární protiklady), univerzálnost a noetickou důvěru v racionalitu, které leží v základech strukturální metody. Pražská škola se ovšem při zpětném pohledu (L. Doležel, M. Grygar, E. Volek ad.) některým bodům pozdější (sebe)kritiky západního strukturalismu vymyká (→ paradigma²); pražský s. již před touto kritikou akcentoval diachronní přístup, recepční rekonstrukci významu i jeho → procesualitu. Nacházíme zde anticipaci recepční estetiky (u F. Vodičky a zkoumání dějin ohlasů, srov. → konkretizace) a do jisté míry i poststrukturalismu;

S

(pražským) strukturalismem se zčásti inspirovala ⇒ tartuská škola. Poststrukturalismus se naopak (ve zpětné strukturalistické kritice) mnohdy jeví jako vyhocení, dokonce paušalizace strukturalistických východisek. Například **Mukařovského** řešení pojmu tvůrčí osobnosti jako průsečíku „vnějších“ okolností (jazyka, literatury, society, kultury) i jedinečného kulturního gestátora, který je vůči těmto okolnostem nepředvídatelný, se jeví jako dosud životné (viz též → autor). **Klíčové pojmy:** → struktura, → estetická norma, estetická funkce (viz → funkce¹), → sémantické gesto, → dění smyslu, → záměrnost, nezáměrnost, → znak, → artefakt, → estetický objekt, → autorský subjekt, → mýtus, → binární protiklady, → synchronní, diachronní řez, → archeologie, → mytém, → aktant. ** -rm-

tartuská škola (též moskevsko-tartuská sémiotická škola nebo moskevsko-tartuská škola; nazvaná podle estonského města Tartu, kde na univerzitní katedře ruské literatury vznikla), volné sdružení vědců různých oborů inspirovaných dílem a myšlenkami **M. M. Bachtina**, **P. G. Bogatyreva**, analýzou pohádky **V. J. Proppa** (→ funkce²), ale též pražským ⇒ strukturalismem aj. (Jakobson, Bogatyrev, Bachtin i Propp ovšem byli zároveň členy t. s.). Vůdčí osobností byl **J. M. Lotman**, z dalších např. **A. L. Pjatigorskij**, **B. A. Uspenskij** či **V. N. Toporov**; t. s. působí od šedesátých let 20. století (za prvotní impulz se někdy považují Lotmanovy *Přednášky o strukturální poetice*, 1964, publikované ve sborníku t. s. *Práce o znakových systémech*). Příslušníky t. s. nespojují konkrétní témata, těžištěm školy je velmi široce pojatá → sémiotika (či spíše pansémiotika, pro niž jsou → znakem i jevy obvykle znakově nechápané, neliterární, nekulturní): vedle → textu (jež chápou velmi široce, např. Petrohrad jako text) zkoumají → mýtus a → mytologie (stejně jako všechny ostatní → sekundární modelující systémy), též témata teologická, folklorní, psychologická, historická, neurologická aj. **Klíčové pojmy:** → sémiotika, → sémiosféra, → mýtus, → sekundární modelující systém, → klasifikující hranice, → syžet, → prostor¹, → prostor², → chronotop, → rámeč. ** -pš-

Tel Quel (franc. „takový, jaký“), název (post)avantgardního, levicově orientovaného časopisu, jež v Paříži v letech 1960–1982 vydával spi-

sovatel **P. Sollers**; v kontextu literární teorie označuje myšlenkový proud spojený s okruhem francouzských intelektuálů, filozofů, teoretiků a spisovatelů volně sdružených kolem tohoto časopisu, kteří v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století v návaznosti na impulzy ruského formalismu, ⇒ strukturalismu a psychoanalýzy konstituovali teorie ⇒ poststrukturalismu. – Časopis *Tel Quel* se vyznačoval především zájmem o literárně radikální typy → psaní a jejich teoretickou reflexi (srov. → nulový stupeň rukopisu). Časopis se tak věnoval např. novému románu N. Saurraute(ové), A. Robbe-Grilleta a dílu autorů jako de Sade, S. Mallarmé, Lautréamont, F. Kafka, J. Joyce, A. Artaud, G. Bataille, F. Ponge ad. T. Q. zahrnoval širokou skupinu autorů, kteří byli členy redakce (**P. Sollers** či **J. Kristeva**) nebo do časopisu přispívali (**R. Barthes**, **T. Todorov**, **G. Genette**, **M. Foucault**, **J. Derrida**, **L. Althusser**, **J. Lacan**, **M. Blanchot**, **S. Felman[ová]**, **P. Boulez** ad.). – Na teoretické a filozofické rovině charakterizoval směřování T. Q. odvrát od fenomenologie a existencialismu (jakkoli např. J.-P. Sartre, zprvu kritický k dílu M. Foucaulta, později spolupracoval s Foucaultem v oblasti společenského aktivismu na podporu práv vězňů a reformy vězeňství ve Francii), dekonstrukce (srov. ⇒ dekonstrukce) konceptu → subjektu z hlediska jeho jazykové, strukturální formovanosti, zkoumání konstruovanosti literárního → textu a mimetické iluze → narativu (viz → efekt reálného), zkoumání propojení → moci, → diskurzu¹, → ideologie a vědění. Skrze četbu děl **M. M. Bachtina** vnesla J. Kristeva do okruhu T. Q. také zájem o problematiku intertextuality (→ intertextualita¹, → transtextualita). – Autoři okruhu T. Q. byli nemálo politicky angažovaní, povaha jejich angažovanosti se však projevovala spíše kritikou kulturních a diskurzivních východisek, z nichž soudobá společnost vyrůstá. T. Q. se tak kriticky vymezoval vůči užívání literatury v pouze přímočarém, etickém a politickém smyslu, ve své společenské kritice usiloval o to, aby bylo především reflektováno hlouběji uložené strukturální, diskurzivní a ideologické podloží kultury v její mocenské a disciplinující (→ disciplinizace) dimenzi, které přesahuje běžné lišení politických příslušností. Z těchto pozic také vyrůstalo odmítnutí → autora jako mluvčího, mučedníka, arbitra veřejného života (→ smrt autora). Strukturalisticky inspirované myšlení poststrukturalismu, jež také poluformovalo ⇒ postmarxismus, zároveň chovalo zřetelnou distanci

T

T

k dogmatickému komunismu stalinského typu (R. Garaudy). – Politická orientace časopisu *Tel Quel* v každém případě prodělávala silné výkyvy od krajní levice v letech šedesátých (včetně kratšího období podpory maoismu) k pravici v druhé půli sedmdesátých a v průběhu osmdesátých let. Např. J. Derrida se s T. Q. rozešel v roce 1972 a od roku 1974 se orientace časopisu mění výrazně doprava, mj. k zájmu o teologii a směrem k podpoře zahraniční politiky USA a de facto ke kritice poststrukturalistického myšlení. Nástupnickým periodikem T. Q. je časopis *L'Infini*. **Klíčové pojmy:** → smrt autora, → subjekt, → *sujet en procès*, → rozkoš z textu, → psaní, → struktura, → znak, → technologie sebe sama, → symbolické, imaginární, reálné, → efekt reálného. **-jm-

teorie fikčních světů, literárněvědné uvažování zpracovávající podněty

G. W. Leibnize (*Theodicea*, 1710) a jeho → možného světa. Roku 1963 zpracoval tento pojem v logice **S. Kripke** (*Semantical Consideration on Modal Logic*); do literární vědy jej v sedmdesátých letech 20. století přejali **U. Eco**, **T. Pavel** a **L. Doležel**, kteří pojem možný svět využili k promýšlení konceptu → fikčního světa jakožto sémiotické veličiny (→ sémiotika), v níž je lokalizováno → dění¹ v → textu představené, a jakožto nejzazšího významového rámce → díla. – Koncept fikčního (možného, viz → fikční svět, → možný svět) světa (resp. → fikce) umožňuje vyrovnat se s problematikou → *mimesis* a popsat vlastní zákonitosti těchto světů bez ohledu na svět → aktuální. Fikční svět bývá popisován jako performativní (viz → performativ) účinek → fikčního textu. Proti převládajícímu soustředění na → narativ u nás **M. Červenka** aplikoval t. f. s. na oblast lyriky a ustavení jejich → subjektů. **Podrobněji viz** → teorie fikčních světů. **Klíčové pojmy:** → fikční svět, → možný svět, → aktuální svět, → fikční sdílený svět, → logicky možný svět, → malý svět, → mytologický fikční svět, → nadpřirozený svět, → paralelní svět, → parazitní svět, → protifaktový svět, → přirozený svět, → sdílený fikční svět, → protifaktová imaginace, → reference, → fikční fakt, → dyadické ověření, → fikční operátor, → fikční encyklopedie, → fikčnost. **-pš-

teorie mluvních aktů (též teorie řečových aktů), přístup k jazyku, který (v souvislosti s tzv. pragmatickým obratem v jazykovědě, → obrat

k jazyku) inicioval **J. L. Austin** (*Jak udělat něco slovy*, 1962), když zdůraznil, že každý akt mluvení (→ mluvní akt) je zároveň jistou mimojazykovou činností; dělení na performativní a konstativní výroky posléze modifikoval (akt lokuční, ilokuční a perlokuční) a performativní povaha jazyka začala být chápána univerzálně. – T. m. a. do literární vědy adaptoval **J. R. Searle** (aplikoval ji na problematiku → fikčních světů); do debaty o performativní (resp. ilokuční) povaze fikce se zapojili mj. **R. Ohmann**, **B. Herrnstein Smith(ová)**, **F. Martínez-Bonati**, **M. L. Pratt(ová)**, **D. Cohn(ová)**, **K. Hamburger(ová)**, ale také **W. Iser**, **R. Barthes**, **L. Doležel**, kritičtěji pak (dekonstruuje opozici performativů a konstativů, viz ⇒ dekonstrukce) **J. Derrida** nebo **S. Fish** aj. **Podrobněji viz** → teorie mluvních aktů. **Klíčové pojmy:** → performativ, → konstativ, → lokuce, → ilokuce, → perlokuce, → autentizace, → fikční svět, → fikční fakt → fikční entita, → ověřovací síla, → funkce ověření, → dyadické ověření, → fikční operátor, → kontext!. **-pš-

T

teorie řečových aktů ⇒ teorie mluvních aktů